

A PÉNZ

APÉNZ ERKÖLCSI JELENTŐSÉGE körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban, mint azoknak a közszájon forgó igazságoknak az ellentmondó volta, melyek reá vonatkoznak. A társadalomtudomány és a közgazdaságtan igen részletesen foglalkozik a pénz gazdasági szerepével, társadalmi hatásaival és törvényszerűségeivel, azonban aránylag igen keveset a pénz társadalomerkölcsi problémáival, vagyis a pénzt kereső és pénzt elköltő emberek mindennapos erkölcsi kérdéseivel. A pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tétútra vezetők. Egyik oldalról úgy szólanak, hogy a pénz valami lealacsonyító, alantas, veszedelmes és átkos dolog. A legderekabb cselekedet értéke is lecsökken, ha pénzért történt. Eszerint úgy látszik, hogy a pénz inkább a gonoszok, mint a jók kezén gyűlik össze. Tudjuk, hogy korunk romlottsága elsősorban az aranyborjú imádatából származik; hogy a hirtelen sok pénzhez jutott emberek majdnem kivétel nélkül szerencsétlenekké lesznek s a pénz az, ami a legkönnyebben letéríti az embereket a tisztesség útjáról. A pénzéhes és zsugori ember megvetésre méltó s a tőkét, mely a pénz felhalmozásából származik, a legridegebb kizsákmányolónak ismerjük. Másrészt úgy is szólnak a pénzről szóló közkeletű tanítások, hogy a pénz valami áldásos, hatalmas, izgalmas és jó dolog. Felelős államvezetők naponta hangsúlyozzák a tőkeképződés fontosságát s majdnem minden nagyobb világesemény mögött ott sejtjük a pénzt. A pénz képes reménytelen helyzeteket megoldani, reményteljes életlehetőségeket teremteni, viszont a pénz hiányán a legtisztább szándék is megbukhatik. A szegénység könnyen vezet bűnre, ellenben a gazdag ember — legalább is vágyainkban és elképzeléseinkben — gyakran az isteni gondviselés szerepét tölti be. Úgy látszik, hogy mindazt az erkölcsi rombolást és lealjasodást, amit a pénz bősége okoz, ugyanúgy okozhatja a pénz hiánya is. S a kétféle erkölcsi ítélkezés közül az emberek közmeggyőződése ugyan a pénz elítélő álláspontot tartja az emelkedettebbnek, de a pénzt kedvelő álláspontot a természetesebbnek. Az érdekházasság elvben megvetésre méltó, de az érdekből nősiüloket nem sújtja érezhető és kemény társadalmi közmegvetés. Profétáktól, papoktól, tudósoktól, költőktől, művészekről, államférfiakról, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valami módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, megköveteli erkölcsi felfogásunk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges emberek. De az élet mindennapi helyzeteiben azt várjuk és arra rendezkedünk be, hogy az emberek erősen, sőt ádázul kívánják a pénzt s ha ilyen helyzetekben találkozunk a pénz megvetésével, akkor első érzésünk inkább a gyanakvás, mintsem a csodálat. Ezeknek az ellentmondásoknak a megoldására szintén van néhány közkeletű erkölcsi tételünk, amilyenek: „a pénz azért fontos, mert sok jót lehet tenni vele“, „törekedni kell a pénzre, de nem szabad rabjává lenni“, „a pénz az emberi haladás fontos rúgója, de nem a legfőbb értéke“. Ezek a tételek kétségen kívül igazak, de a kérdéseket nem oldják meg, csak tovább utalják. Nem érzünk mögöttük eleven meggyőződést, mely világosan tudja, hogyan kell jól felhasználni a pénzt, hol kezdődik a pénz rabsága s mi hát a legfőbb érték, ha a pénz nem az?

Ha a pénz körüli erkölcsi zavar mélyére akarunk hatolni, fel kell vetnünk a kérdést, mi a pénz? Ezúttal nem a reá vonatkozó közgazdasági meghatározások érdekelnek, hanem az, hogy mi az a pénz, ami megvetendő, ami boldogít, amihez vér tapad, aminek nincs szaga: tehát hogyan viszonylik a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgáláshoz; mi az a pénz, mely az egyes ember s a társadalom számára erkölcsi kérdést jelenthet? Ebből a szempontból pedig a pénzre vonatkozóan csak az fontos, hogy a pénz a társadalom által elfogadott utalvány más emberek vagy dolgok feletti rendelkezésre, a társadalomban való cselekvésre, vagyis tulajdonképpen a pénz maga is egy tárgyban megtestesített cselekvési lehetőség. Más cselekvési lehetőségtől abban különbözik, hogy valójában nem egy lehetőség, hanem választási képesség számtalan lehetőség között, vagyis önmagában elvont, személytelen és tárgyaltalan lehetőség. A természetben adott lehetőség megköti az embert: vagy a tárgyhoz, amit használatba vesz, vagy az emberhez, akivel rendelkezni akar, akinek a segítségére szorul; a tárgy, az ember ellenállhatnak s cselekvésünket megbéníthatják. A pénzzel kikereshetjük a legkevésbé ellentálló tárgyat vagy személyt, hogy ahhoz forduljunk. A pénz tehát — amint azt Simmel megállapította — nagymértékben növeli a személyes szabadságot: egyszerre emeli a legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való szabadság lehetőségét.

Az ember erkölcsisége számára minden nagy lehetőség próbát jelent. Ha egy ember kezébe egyszerre több pénz került, mint amennyire nézve előre meghatározott tervei és vágyai voltak, meg kell szédülnie a legkisebb összegben is bennrejlő lehetőségek páratlan sokféleségéből s nemcsak nagyfokú szabadságérzés fogja el, hanem nagyfokú zavar is. Valóban, az a kultúra, mely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára. S éppen az a szerepük az erkölcsi szabályoknak, hogy az emberi lelket megzavaró lehetőségek között eligazítást, a lehetőségek különbözőségére elfogadható indokolást, az értékes lehetőségekkel való élésre irányítást, a veszedelmes lehetőségek elkerülésére bátorítást adjanak.

A kérdés az: vannak-e ilyen szabályaink a pénzzel kapcsolatban? Már előljáróban rámutattunk a pénzre vonatkozó hangulati értékelés ingadozó voltára. Vájjon a pénzre vonatkozó általánosabb elvekben nem mutatkozik-e meg mégis egy magasabb érvényű értékvilág, mely a felületi zavar mögött rendet és harmóniát mutat? Nem nagy, végső elvekre gondolunk, hanem a végső értékek helyes alkalmazásából fakadó kiegyenlítő elveknek és előírásoknak, s a gyakorlatban kicsiszolódott részletmegoldásoknak a sokaságára: a társadalom rendje és harmóniája ilyeneken nyugszik.

A pénzzel, mint értékes cselekvési lehetőséggel kapcsolatban két társadalomerkölcsi kérdés vethető fel: az egyik az, hogyan oszolja el ember és ember között? a másik, hogyan kell az embernek a maga pénzbeli lehetőségeivel élnie?

Ami a pénz eloszlását illeti, most mellőzhetjük azokat a teljes elméleti vitákat, melyeket közgazdászaink folytatnak arról, hogy a jogi rendünk által megengedett pénzjövedelem különböző formái mennyiben igazoltak, s azt az elvi tagadást, melyet a szocializmus e pénz jövedelmi formák nagyobb részével szembeszegez. Nem ezeket, hanem azokat a közkeletű erkölcsi ítéleteket kell megvizsgálunk, melyek segítségével a közfelfogás konkrét esetekben a pénzjövedelem megérdemelt voltát eldönti. Ezeket a következőkben lehet összefoglalni: általános felfogás szerint jogosult az örökkelssel vagy tisztességes munkával szerzett vagyon hozadéka. A nagy vagyont azonban ugyanez a közfelfogás majdnem hogy erkölcsi fogyatkozásnak tekinti, vagy legalább is olyan valaminek, aminek igen nagy a kiegyenlíteni való erkölcsi teherterele. Az erkölcsi kiegyenlítés előfeltétele, hogy a vagyonos ember méltányos munkaadó legyen; kell, hogy sokat áldozzon közcélokra, de nincs semmi mérték arra, hogy mennyit: sokan a legkevesebbet is elégnek, sokan a legtöbbet is kevésnek ítélik. Helyesléssel találkozunk, ha a tulajdonos vagyonát

saját munkájával hasznosítja, de igazi becsülete azért csak a feltaláló gyáros magasrezerte vagyonának van. A szerzett vagyonnak általában nagyobb a becsülete, mint az örököltnek, de érvényesül az a szemlélet is, mely a történelmi vagyont becsüli többre a szerzettnél. Különösen ellenséges a közhangulat a pénzforgató műveletekkel szerzett vagyonnal, a bankárvagyonnal szemben még akkor is, ha nem spekulációs eredetű. Általában van bizonyos ellenérzés a nagyvagyonnal, a mammutjövedelemmel szemben s gyakran megnyilvánul oly felfogás, hogy senkit sem illet meg a középosztályúnál nagyobb jövedelem. Ez a szemlélet kétségkívül szocialista eredetű, azonban arról szó sincs, hogy a vagyoni egyenlőség helyeslése közvélemény volna. Úgy látszik, hogy az emberek többsége igen nagy vagyoni egyenlőtlenségeket is szívesen visel, ha úgy érzi, hogy a kiválasztást értékszempontok szabályozzák. A mai kiválasztást nem érzi ilyennek; valóban nem látszik belső összefüggés az erkölcsi követelmények, a gyakorlati közmeggyőződés és a valóságos helyzet között, úgyannyira, hogy a mai pénzgazdálkodás jövedelemeloszlási és jövedelemfelhasználási szeszélyeit csak úgy lehet elviselni, ha nem erkölcsi alapon álló emberi intézményként, hanem a véletlen játékaként s elemi csapásként fogadjuk el őket. Arra azonban, hogy a nagy pénzbeli lehetőségek, kiket illetnének meg egy helyesebb rend szerint, egyértelmű válasz nincs. Jogosult még közfelfogás szerint általában a kamat, ha nem uzsorás, a vállalkozói nyereség, ha nem spekuláns, nem kizsákmányoló és nem aránytalan; s jogosult a munkának a dolgozó szorgalma, tehetsége és képesítése szerint különböző bére vagy fizetése, feltéve, ha nem túl aránytalan, s nem származik álmunkából vagy álláshalmozásból. Ahány állítás, annyi feltétel s e feltételek nem oldják meg, csak elodázzák az erkölcsi bizonytalanságot: hiányoznak azok a részletesen kimunkált megoldások, melyek közelebbről megmondanák, hogy mi aránytalan, mi méltánytalan, mi uzsorás, mi kizsákmányoló és mi antiszociális?

Ennek a bizonytalanságnak a másik oldala a pénz helyes felhasználására vonatkozó útmutatások ingadozó volta. Még megközelítő zsinórmértéke is hiányzik annak, mi a helyes arány — az elsődleges szükségletek kielégítése után — költekezés, tőkegyarapítás és önzetlen célokra való áldozás között? Székében érvényesül még, de már gyakran maradinak, sőt felháborítónak számít az a középkori eredetű szemlélet, mely társadalmi állás szerint írja elő a kötelező fényűzést és rója meg az ezen felül való erőlködést. Ez a szemlélet szívesen segítségül hívja a kapitalista értékrendnek azt a tételét, hogy az egyes rétegeknek erejükhez mért költekezése közigazdasági követelmény. Ezzel szemben áll az a szocialisztikus szemlélet, mely minden költekezést, mely nem vonható szorosan a „szükségletek” kielégítésének körébe, egy kis, gyökértelen és munkátlan réteg léhaságának tekint s végül az új közösségi gondolatok nevében nem kis erővel érvényesül az a felfogás, mely minden szórakozást és fényűzést a szűkölködőkkel szemben való felelőtlenségnek érez. Ezért a mai ember, ha életszintje a nyomoron felül, a dúskálkodáson alul van és eleget akar tenni a vele szemben támasztott erkölcsi követelményeknek, süketen és zavarodottan tétovázik, valahányszor arról van szó, hogy pénzt kedve szerint elköltse vagy önzetlen célokra áldozza: szebb a báliruha árát az inségeseknek juttatni, de akkor a szabómunkások és varrónók rövidülnek meg, akik inségeséget nem kapnak, de munkára szükségük van. Ez az ellentmondás megoldhatatlan mindaddig, amíg nincs egy olyan értékrend, amelyben a fényűzésnek is meg van a maga helye úgy, hogy szereplők és nézők számára egyaránt örömet és kielégülést jelent. Nem kisebb a zavar a tőkegyűjtés kérdésében is. Az kétségtelen, hogy a takarékoskodás közérdek; de ha már arról van szó, hogy valaki, aki, bármily kis köben egyben munkaadó is, takarékoskodjék, vagyis tőkét gyűjtsön-e inkább, vagy alkalmazottai helyzetét javítsa, akkor már a felelet nem olyan egyszerű. Az meg egyenesen rosszalással találkozik, ha a nagy vagyonok még további tőkét gyűjtenek. Ez a rosszalás az anonim, társadalmi, sőt a közületi nagyvagyonra is kiterjed: kifogásolták már azt is, hogy a társadalombiztosító intézetek bérházakat építenek ahelyett, hogy

szolgáltatásait növelnék. Ez az ellentmondás is megoldhatatlan marad mindaddig, amíg ki nem alakul és meg nem valósul egy olyan társadalmi értékrend, amelyben a tőkegyűjtés és munkásvédelem nem szembenálló törekvések, s a tőkegyűjtés nem egyesek ügye, hanem a közösségé, munkaszervezőké és munkásoké egyaránt.

Mai világunknak a pénzre vonatkozó erkölcsi szabályai tehát elégtelenek: csak egészen egyszerű és erkölcsi problémát alig jelentő helyzetekben igazítanak el, komoly nehézségek előtt azonban, amikor leginkább szükség volna rájuk, csődöt mondanak. Az egyes ember vagy velük, vagy nélkülük, vagy ellenükre valahogy elbukdácsol a maga konkrét problémái között: minél többet hallgat a józan eszére és minél kevesebbet elvekre, annál sikeresebben. Az elvek csődje azonban nem normális jelenség és nem magától értetődő: elvek nélkül lehet egyes embernek egyik napról a másikra józanul élni, de közösségek tartósan nem lehetnek meg nélkülük.

Ebben a helyzetben már elsősre nagyon furcsának kell tartanunk, hogy a pénz úgy szerepel a közfelfogásban is és a tudományban is, mint érték-mérő. Az igaz, hogy a pénzgazdaságra éppen az jellemző s abban különbözik más rendszerektől, melyek szintén ismerték a pénzt, hogy benne a pénzzel az értékes lehetőségek túlnyomó részét ki lehet fejezni és biztosítani: pénzzel ma az emberek számára értékes és kívánatos lehetőségek óriási hányadát meg lehet szerezni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megszerezni s alig van nyereség vagy veszteség, öröm vagy kár, szellemi vagy anyagi érték, aminek ne volna pénzbeli megfelelője, amit legalább is ne próbálnának pénzben kifejezni. S az is igaz, hogy az értékes emberi lehetőségeket nagyon sokféleképpen össze lehet hasonlítani egymással, többek között pénzbeli, egyenértékük szerint is. A pénzgazdálkodás egységei azonban, az árak, a bérek, a kamat, összekeverve tartalmaznak erkölcsi, jogi, hatalmi, konvencionális elemeket s a pénzüsszegek és a valódi értékek között nincs szerves összefüggés. A pénz tehát — amint azt Móricz Miklós is meggyőzően bizonyította — már ezért sem szolgálhat értékek mérésére. De nem szolgálhat a pénz értékek mérésére azért sem, mert az értékek számtalan kiterjedésűek s két érték egymáshoz való viszonyát csak egy igen sokrétű érzelmi, értelmi és akarati állásfoglaláson keresztül lehet megragadni. A pénz értékének ellenben, helyesebben a pénzüsszegek számainak egyetlen egy dimenziója van s így az értékeknek mindig csak egy esetleges töredékét ragadhatjuk meg vele. De még ha önmagában alkalmas volna is a pénz értékek mérésére, a pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi igazságok ellentmondásai világosan mutatják, hogy a mi kultúránk nem ad világos és egyértelmű választ sem a pénz helyes értékelésének, sem a pénz helyes eloszlásának, sem a pénz helyes felhasználásának, egyszóval a pénz értékének a kérdésére: hogyan mérhetünk tehát ezzel a pénzzel más értékeket? Ha mégis azt látjuk, hogy nemcsak az amerikai, hanem az európai ember is igen széles körben értékkel pénzüsszegek szerint, embereket vagyonuk szerint, tárgyakat árak szerint, hivatásokat javadalmazásuk szerint, s egyáltalán mindennemű értékes emberi lehetőséget pénzbeli „egyenértéke“ szerint, akkor ez nemcsak a pénz értékelésének a bizonytalanságára, hanem egész társadalmi értékrendünk zavarára mutat. Valóban egy oly világban, melynek nincsenek szilárd értékmérői, könnyű megszokni, hogy az értékes emberi lehetőségeket pénzbeli „egyenértékük“ szerint mérjük össze, amivel az összemérés, ha nem is nagyon eredményes, de a legközönyösebben egyszerű dolog: száz több, mint tíz, ezer több mint száz, ehhez nem fér kétség. Ebből a szempontból feltűnő a párhuzam a pénzgazdálkodás térhódítása és a kvantitatív értékelés elterjedése között. A legújabb kor embere — mint arra már többen rámutattak — mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékkel. Mértéktelenül elterjedt

minden gyakorlati módszer, — mérés, pontozás, szavazás — mellyel értékelésben különbségeket számbeli különbségekre lehet redukálni. Nem véletlen s nem a sportszellem hiánya, hogy a görögök nem mértek soha rekordokat: nyilván a verseny célját az egyszeri összemérkezésben látták, nem pedig abban, hogy teljesítményeik értékét a rekordoknak tértől, időtől és alkalomtól függetlenül, tizedesszámokig részletezett, absztrakt, egydimenziós skáláján jegyezzék fel. Az a ferde szemlélet, mely műemlékeket, épületeket és más emberi teljesítményeket nagyságuk után, méterek és dollárok szerint értékeli, gyakran gúny tárgya, de mégis mélyen beleivódott egész kultúránkba. Ugyanilyen jelenség a statisztika túl- és félreértékelése, az a gyermeces hit, hogy statisztikai adatok alapján jósolni lehet és az a közszólam, hogy a „számok beszélnek“. A számok némák és maguktól semmit sem mondanak annak, aki az életet, a tényeket és mindazt, amire a számok vonatkoznak, nem ismeri a számok világán kívül is. A szavazás és a vele kapcsolatos intézmények válsága is értékelésbeli zavarokra vezethető vissza. A szavazás intézménye olyan régi, mint az emberi kultúra, de világos, hogy nem értékek mérésére szolgál, hanem egy gyakorlati, technikus módja annak, hogy egy közösség, mely együtt akar maradni, a maga mindennapi konfliktusait megoldja. Amint azonban szavazással és szavazáson alapuló intézményekkel magasabb értékekre vonatkozó ellentéteket akarunk elintézni, a szavazás kerekébe tört értékek bosszút állanak.

Nem alap nélkül tehetjük fel tehát, hogy a pénzgazdálkodás kiterjedésének része van a kvantitatív értékelés elburjánzásában. Ennek okát azonban nem lehet magában a pénzben keresni s nem lehet csak a pénzre vonatkozó igazságok tisztázásával orvosolni. Hiába tanítjuk az embereket, hogy miként kell a pénzt keresni, a pénzzel élni, a pénzzel bánni. A pénz keresése, a pénz gyűjtése, a pénz elköltése nem jelentenek különálló erkölcsi kategóriákat, melyekre külön erkölcsi igazságok vonatkoznak: aki pénzt keres, valami jogcíme van rá, aki pénzt gyűjt, valamit tervez vele, aki pénzt költ, valami értéket vesz rajta. A pénz körüli zavar egész erkölcsi rendünk zavara, mely nem tud világos és egyértelmű feleletet adni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdemes emberi célok és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Csak egy ilyen világ, melynek nincsenek szilárd társadalmi értékszempontjai, juthatott oda, hogy a pénzből, amelynek magának az értékét sem képes megragadni, „érték“-mérőt csináljon.

Társadalmi értékrendünk e válságának megvannak a maga történelmi előzményei. Minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll s ezt oly módon hozza létre, hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tesz ember és ember között szentség, nemesség, tehetség, tudás, erény, szépség, siker, alkotás vagy szorgalom szerint s e különbségtétel alapján kiosztja mindenki számára a megfelelő értékes lehetőségeket; hatékony közmeggyőződés formájában megszabja a velük való élés szabályait: a maga képére alakítja a társadalom jogi és gazdasági rendjét, de a mindig szükségszerűen elégtelen jogi korlátokon belül is a közmegvetés s ha kell, a kiközösítés szankciójával megmondja, hogy mi méltánytalan, mi aránytalan s ugyanilyen erővel a közmeggyőződés védelme alá veszi a jogos és megérdemelt lehetőségeket.

Az európai emberiségnek kétségkívül voltak olyan korszakai és éppen a legvirágzóbb, legteljesítőképesebb és legemelkedettebb szellemű korok voltak azok, melyek az értékes lehetőségek eloszlására és a velük való élésre nézve ilyen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmeggyőződésben éltek. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek és pedig szigorúan megszabott és elhatárolt papi, úri, polgári és

paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy fáradságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember között eloszlott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan összefüggtek azzal, ami az értékek elismert rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a parasztot megillették. Az érvényes közmeggyőződés világa mellett könnyen meg lehetett állapítani, hogy ki az emberséges és ki a mértéktelenül követelő, jobbágyait sanyargató földesúr, ki a józan és ki a garázda életű polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbágy? Szabott rendje volt a fényűzésnek és az ünneplésnek s a rendi állapothoz illő pompa elmulasztása épp oly szilárd erkölcsi ítélettel találkozott, mint a rendi állapoton túl lépő fényűzés. Tudva volt, hogy kinek-kinek hová kell fordulnia hitével, vágyaival és cselekedeteivel, ha az illő adakozáson és bölcs józanságon túl lelke üdvéről sem akar megfélekedezni. Minden ember számára, bárhol állott az értékek lépcsőjén, adva volt az a lehetőség, hogy valamiféle módon, valamiféle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapját jelentő végső értékekkel is. A Szentföldre elzarándokolhatott mindenki, ki kereszteslovagi díszben, ki darócban és mezítláb. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a földi letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok gyermekeit s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbágyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és remeteséget.

A keresztény középkornak ezt a rendjét a legteljesebb kötöttség jellemezte. A várúnak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, hűbéresei, jobbágyai és vendégbarátai, mindezek megannyi cselekvési lehetőséget jelentettek számára, azonban a legteljesebb kötöttség állapotában. Nem adhatta el a várát, és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetőségei, kiváltságai, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához. A városi polgár egy városban s csak egy céh tagjaként élvezte a maga kiváltságait s ha elhagyta városát vagy elhagyta céhét, lehetőségei semmivé zsugorodtak. Egy pap lehetőségei ugyan mindezeknél sokkalta szélesebb körűek voltak, s papi rendje mindenütt megkülönböztetett helyzetet biztosított számára, de csak addig, amíg tartotta magát ahhoz a nagyfokú s még a többi embereknél is nagyobb kötöttséghez, amit éppen papi rendje jelentett. Az emberi lehetőségek túlnyomórésze természetben volt adva, ami eleve meghatározta a velük való éleést s legtöbbszörre csak egyféle felhasználást engedett meg, sokfélért pedig semmiestre sem. Aki a társadalomban cselekedni, lehetőségekkel élni akart, annak nagymértékű kötöttségeket kellett vállalnia, aki pedig szabadságot kívánt, azt csak a társadalmon kívül találhatta meg.

Az újkor embere több tényező s nem utolsó sorban a pénzgazdálkodás segítségével, sorjában felszabadult a rendi kötöttségek alól. A lehetőségek a pénzgazdálkodásban aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között, s használhatók fel az egyes emberek által, mint azelőtt. Ugyanakkor azonban az újkor szellemi, politikai és gazdasági forradalmainak csapásai alatt a középkor értékvilága egészében is megingott és megrepesztett. Megingott mindenekelőtt annak a két emberfajtának a tekintélye, amelyre a középkorban az értékes lehetőségek eloszlásának rendje elsősorban támaszkodott: az egyházi rend megszűnt az emberek kizárólagos szellemi vezetője lenni, a királyság és a nemesség születési kiváltságai pedig mindenütt vesztek hitelükből, ott is, ahol fenn tudtak maradni. A középkor egyházas és születésrendi társadalmi értékvilágát az európai civilizáció egy részében (Angliában, Észak-Amerikában, Franciaországban, Németalföldön és az északi országokban) egyideig némi sikerrel pótolta a kapitalista polgárság társadalmi értékvilága, mely a pénz eloszlásának és felhasználásának kérdésére is igyekezett feleletet adni. Ez a felelet a városi polgárságnak eredetileg egyszerű s a keresztény hittel erősen átítatott értékvilágából nőtt ki, s különösen — mint azt Max Weber kimutatta — a protestantizmus hatására nyerte azt a különleges

erkölcsi színezetet, mellyel a kapitalizmus erkölcsi megalapozásában részt vett. A polgári értékrend szerint a vagyon a munka jutalma s tulajdonosának feladata a talentumok krisztusi példázata alapján a reá bízott javakkal való sáfárkodás. A pénz felhalmozódása, a tőke tehát, mint a talentumok gyarapítása, erkölcsi értékelést kapott, a pénzgazdálkodás legfeltűnőbb jelensége pedig, a tőkekamat, mellyel a középkor erkölcsi értékelése nem tudott mit kezdeni, úgy jelentkezett, mint a sáfárkodás, a munka gyümölcse és jutalma. Mindebből adódik a pénz helyes felhasználásának szabálya is: aki jövedelmének egy részét éli fel, más részét pedig megtakarítja s ezzel a tőkét gyűjt, vagy meglévő tőkéjét gyarapítja, az derék, józan, szilárd erkölcsi alapokon álló ember; aki egész jövedelmét elkölti, az könnyelmű és nem előrelátó; aki tőkéjét éli fel, az pazarló, garázda, megbízhatatlan. Mindezzel egyúttal az illető jótékonyosság keretei és határai is adva voltak. Ez az értékelés némi életművész színezetet kapott a francia polgárság életrendjében, amely szerint a tőkegyűjtést addig kell folytatni, amíg további munka nélkül is állandó, biztos jövedelmet „rente“-ot nem hoz és lehetővé nem teszi tulajdonosának, hogy munka nélkül családjának, kedvteléseinek élve tölthesse hátralevő napjait. Az egész polgári értékrend azonban csakis a közép- és kispolgárság életformájára nézve adott útmutatást s erre is csak oly szerencsés társadalomgazdasági helyzetben, ahol a társadalom túlságos gazdagsága végletes ellentéteket nem teremtett, viszont a tőkegyűjtés minden dolgozni akaró átlagember számára, még ha semmivel kezd is, nyitva áll. Utóbb azonban kialakult a kapitalista nagyvagyon és a tömegnyomor ellentéte s ebben a helyzetben a nagyvagyon azzal, hogy „takarékoskodik“, vagyis további tőkét gyűjt, többé nem javította, hanem rontotta erkölcsi mérlegét. Ez a mérleg csak akkor javulhatott volna meg, ha a kapitalizmus oly emberfajtát tudott volna kiválasztani, amely a nagyvagyonon lehetőségek birtokában éppen olyan szabályozott értékrend és életrend szerint él, mint a feudális világ urai. Ennek kialakulásához azonban idő sem volt s a polgárság egyszerű erkölcsi kategóriái nem is ilyen helyzetekhez voltak méretezve. Emiatt azután a kapitalista nagyvagyonnal kapcsolatban gát nélkül érvényesült a pénz egydimenziós jellegének értékromboló hatása. A legújabbkori pénzgazdálkodás életszemléletére a tőkehalmozásnak az a formája vált jellemzővé, mely nem fogyasztja el a vállalkozás nyereségét, hanem túlnyomó részben hozzácsapja a tőkéhez további gyümölcsozítetásra, kamatos kamatra; öncélúan termel és öncélúan, az emberi céloktól függetlenül árasztja el javaival a fogyasztót. Az ilyen tőkehalmozódás, akárhol is akarna megállni, a kétszer annyival szemben mindig félúton érzi magát; ezért jellemző a legújabbkori tőkehalmozódásra, hogy nem tud normális úton megállni, hanem katasztrófák útján tűnik el. Ebben a szemléletben a pénz nem szabad lehetőség, amelynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összeg szerint növekvő értékszimbólum, — igazában értékillúzió, — melyből a több mindig nagyobbértékű a kevesebbnél. A keresztyén sáfárkodás gondolata így deformálódik a szünet nélkül pénzt kereső és pénzért robotoló üzletember életformájává s az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga emberi céljaira elkölteni nem tudja, nem akarja vagy nem meri, átkerjed a pénzt kereső és pénzt költő átlagemberre is. A szolid vagyonokat is elpusztító válságoknak és a spekulációs vagyonszerzésnek az ellentéte, különösen pedig az infláció végletes formában mutatták be a pénzbeli lehetőségeknek és a társadalmi értékeknek egymástól való gyógyíthatatlan elrugaszkodását. Mindezekre az erkölcsi kérdésekre a polgárság értékrendje már nem tudott válaszolni. Jellegzetes hirdetője, de egyben karikatúrája is volt ennek az értékrendnek az elhunyt Rockefeller azzal a gesztusával, hogy tíz centet ajándékozott kisgyermeknek és arra

intette őket, hogy csak kilencet költsenek el belőle, egyet pedig tegyenek félre. A tanítás magában helyes lehetett, de a gesztus — amint arra már többen rámutattak — hamis volt: hamis a tömegnyomorral szemben, mert félretenni csak az elemi szükségletek kielégítése után lehet, s hamis a pénzgazdálkodásban létrejött nagyvagyonok vonatkozásában is, mert soha senki ezen az úton nem szerzett nagy vagyont, s Rockefeller szerezte legkevesébbé ezen az úton a magáét.

A középkori-feudális és az újkori-polgári értékrendek szétmállott maradékain nyugszik végeredményben mai társadalmi értékrendünk is. Vele szemben fellépett a szocializmus értékrendje és pedig a teljesség és teljesérvényűség igényével: kikezdte nemcsak az örökölt közjogi rangot, hanem az örökölt vagyont is, a munkát emelte ki, mint egyedüli jogcímet a jövedelemre és felállította az egyenlő szükségletkielégítés követelményét. Nem adott azonban arra feleletet, hogy a meglévő szükségletek egyetemes és egyenlő kielégítésére irányuló óriási célkitűzés mellett ki és hogyan teljesítse az elitnek a szükségletek gazdagításában és finomításában álló mindenkori feladatát. Ezért nem tudott a szocializmus eszmevilága mit kezdeni a pénzzel, mely az előző korban az elit szabadságának legfőbb eszköze volt. Inkább szűkebbre igyekezett szorítani a pénzgazdálkodás érvényesülési területét, mert a pénz eloszlásának anonim és ellenőrizhetetlen jellegétől a társadalmi egyenlőséget féltette. Ugyanakkor azonban nem voltak szempontjai a munka különböző neveinek, a különböző szükségleteknek és a különböző embereknek az értékelésével: éppen úgy kvantitatív és mechanikus módon értékelt, mint a késői kapitalizmus. Ezért nem tudott az egész társadalmat átható értékrenddé válni: valóságos hatása főleg az volt, hogy hozzájárult az előző értékrendek válságához, elsősorban azzal, hogy kikezdte a magántulajdon, különösen az örökölt magántulajdon erkölcsi jogosultságát s azt védekezésre, önigazolásra szorította.

Új értékrend igényével lép fel a több oldalról hangoztatott közösségi gondolat is azzal az alapelvvel, hogy a közösség érdeke megelőzi az egyén érdekeit. E tétel önmagában azonban csak visszahatása a kapitalista individualizmus visszaéléseinek s önálló és teljes értékrend nem vezethető le belőle: egy értékrendnek nem az a legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdekek elvi elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdekek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat adjon. Az új közösségi gondolatban még nem válik el az új értékrend a közösség nevében fellépő személyek igényeitől, s nincs még egyértelmű mérték arra nézve, hogy miféle kiválasztás jelölje ki azokat, akikben a közösségi érdekek megtestesülnek.

A vagyoni lehetőségekre vonatkozólag az új közösségi gondolatok enyhített szocialista álláspontot foglalnak el: kevesebbet hangoztatják a társadalmi egyenlőséget és többet a vagyoni lehetőség közmegbízás jellegét. A pénzzel szemben azonban éppen olyan bizalmatlanok és megszorításra készek, mint a szocializmus. Belőlük is hiányzik a szükségletek gazdagítására irányuló programú: mert a közösségi szükségletek legfeljebb a meglévő egyéni célok felemésztésével gazdagodhatnak, de a szükségleteknek önmagukban való gazdagodása és finomodása csakis az egyéni célok oldalán történhetik. Lényeges azonban, hogy az új közösségi gondolatokban újból nagy hangsúly van az értékek és a közösség rendjén s az a nagy hatás, amit ezek a gondolatok különböző megnyilvánulási formáikban keltenek, világosan mutatja, hogy a tömegek a közösségi értékek tekintetében akármiféle irányítást is inkább kívánnak, mint semilyent. A keresztény-középkori, kapitalista-polgári, szocialisztikus és új közösségi gondolatoknak — az elsorvadt és doktrinér elemektől megtisztult — ötvözetéből nem

volna lehetetlen életképes értékrendet létrehozni. Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás, — ami még szintén hiányzik — hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységessé és közmeggyőződésé éri és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is. Ma egyelőre minden összefüggés nélkül élünk egy csomó részben középkori, részben kapitalisztikus, részben szocialisztikus, részben új közösségi társadalomerkölcsi tétellel s ezek szervesen összevisszaságából születnek azok az ellentmondások és bizonytalanságok, melyeket a pénzre vonatkozó közkeletű társadalomerkölcsi ítéletek kapcsán is bemutattunk.

Fejtegetéseink végeredményét abban foglalhatjuk össze, hogy a pénz értékelése körüli zavar és a kvantitatív értékelésnek az elterjedése, melynek értékromboló hatására már számos gondolkodó felhívta figyelmünket, összefügg a pénzgazdálkodás általánossá válásával. A pénzgazdaság azonban nem önmagában és nem szükségszerűen váltja ki ezt a káros következményt, hanem azért, mert az európai társadalomnak oly korszakában vált általánossá, melyben a társadalom értékrendje felborult. A pénz maga az emberi szabadságnak az egyik legcsodálatosabb eszköze s a válság oka éppen az, hogy a pénz eszközi, instrumentális tökéletessége és a társadalom céljainak, értékrendjének a megzavarodása egyszerre kezdtek el hatni. Az egyes embernek pedig a közösségi szerepek és a közösségi viselkedés zavara vág leginkább az elevenébe, az ebben támadt űrt viseli el a legnehezebben s ezért tölti ki azt, ha mással nem lehet, álértékekkel. A pénzgazdaság reformja önmagában, vagy a pénz szerepének s az általa elérhető szabadságnak a korlátozása tehát a tünetek jelentkezését enyhítené, de az egyes embert a társadalmi értékek tekintetében továbbra is iránytű nélkül hagyná, s csak fájdalmasabbá tenné azt az ellentétet, mely az emberi lehetőségek nagysága és az emberi tehetetlenség között van. Az igazi megoldást csak egy olyan érvényes és hatékony társadalmi értékrend kialakulása és érvényesülése hozhatja meg, mely azonfelül, hogy társadalmi értékvilágunkat regenerálja, képes a valóságban is egyaránt biztosítani a társadalmi igazságosságot az aránytalansággal, a visszaéléssel és a birtoklás merevségével szemben, és az értékes társadalmi szerepvitelés tiszteletét és tekintélyét az illetéktelenséggel és az anarchiával szemben.

BIBÓ ISTVÁN